

ОБРАЗ В СТРУКТУРІ ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

*Якимчук Б.А., кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Уманського державного педагогічного університету імені
Павла Тичини*

Стаття спрямована на теоретичне дослідження питань, пов'язаних з функціонуванням образного мислення в творчій діяльності. Образ розглядається як кінцевий продукт творчості і засіб досягнення мети цієї діяльності.

В сучасних умовах розвитку виробництва, коли успіх у будь-якій його сфері визначається, зокрема, інтенсивністю інноваційних процесів, стала актуальною потреба у висококваліфікованих спеціалістах, здатних успішно діяти у нестандартних ситуаціях, творчо розв'язувати задачі, що виникають. Без сумніву можна стверджувати, що складовою частиною процесу розв'язання таких задач є образи, які в багатьох випадках, з одного боку, є кінцевим продуктом творчості, а з іншого - засобом досягнення мети діяльності. Таким чином, образ може виступати як певний показник пізнавального рівня і регулятор мисленнєвої діяльності (образного мислення). Особливого значення функціонування образного мислення набуває, коли мова йде про творчу діяльність конструкторів і винахідників. Не менш важливим є його розвиток для успішного розв'язання творчих учбових задач графічного характеру. Саме тому в цій роботі розглядається ряд питань, пов'язаних з дослідженням творчості та ролі образних компонентів мислення в творчій діяльності. Таким чином, ми поставили за мету виявити особливості образу як кінцевого продукту творчості і засобу досягнення мети творчої діяльності.

Досліджуючи конкретні види діяльності людини, фахівці приділяють велику увагу аналізу творчості. І хоча ця проблема в останні кілька десятиліть набула особливої актуальності, напрацювань у цьому напрямку не так багато. Про це свідчить хоча б той факт, що до цього часу не існує достатньо чіткої теорії

творчості.

Питання про суть творчої діяльності цікавило людство у всі часи. І це цілком зрозуміло, оскільки творчість не є чимось відірваним від життя, з нею людина у своїй діяльності зустрічається досить часто; від результатів творчості в галузі науки і техніки залежить матеріальний рівень життя, а від успіхів у галузі літературної творчості та творчості у різних видах мистецтва залежить духовна культура і в кінцевому результаті сенс життя людини. Тому у системі творчості намітилось певне коло об'єктів, які активно вивчаються: проблема суті творчої діяльності, її специфіки і особливостей прояву; проблема творчого процесу, його структури, особливостей протікання творчого процесу; творчої особистості і особливості її формування; творчих здібностей; проблема колективної творчості; створення продукту творчої діяльності, навчання творчості, активізації і стимуляції творчої діяльності тощо.

Зупинимось на деяких аспектах проблеми творчості і спробуємо з'ясувати її природу та особливості функціонування образного мислення в процесі розв'язання творчих креслярських задач.

Поступово, по мірі наукового вивчення різних видів творчості, змінювались як визначення, що давались безпосередньо творчості, так і відношення до неї в цілому. З позиції сучасних досліджень з творчістю пов'язують створення принципово нового продукту, такого продукту, якого раніше не було; творчість виявляється у процесах створення нових матеріальних і духовних цінностей.

Види творчості визначаються діяльністю людини і тому розрізняють творчість наукову і художню. В.О.Моляко, розширюючи цю класифікацію, виділяє наукову, технічну, літературну, музичну, винахідницьку, ігрову, учбову, побутову ("домашню"), військову творчість, творчість у галузі управління, ситуативну, комунікативну. При цьому він наголошує, що запропоновану класифікацію не можна вважати завершеною, а лише як таку, що відповідає тенденціям у мисленнєвій творчій діяльності в різних сферах життя, які склалися на сьогодні [8].

Аналіз психологічних досліджень показує, що у визначеннях творчості,

запропонованих багатьма психологами є одна спільна характеристика цього поняття: йдеться перш за все про створення чогось нового, що відрізняється від вже існуючого. Деякі з визначень звучать дещо категорично, коли мова йде про створення того, що раніше не існувало, однак, головне у визначенні творчості пов'язане саме із створенням того або іншого продукту (матеріального або духовного), який характеризується оригінальністю, незвичайністю, а за формою і змістом відрізняється від інших продуктів певного призначення.

Слушним є зауваження С.Л.Рубінштейна про те, що в основі творчої діяльності винахідника лежить процес включення речей (іноді випадковий) у нові відношення, аналіз яких розкриває в них нові сторони і властивості. Оскільки речі, що сприймаються людиною, виступають в першу чергу лише тими якостями, які вони об'єктивно мають і які закріплені практикою у звичайному використанні, то основні зусилля винахідника виявляються спрямованими на те, щоб "прорватись" крізь ці "сильні" властивості речей і тим самим побачити їх з нових сторін, в інших аспектах і в невідомих раніше проявах [10]. Таким чином, для успішної творчої діяльності необхідно крім особливостей сприймання об'єкта мати досить розвинену уяву, яка є "основним нервом" творчості. Не може викликати заперечень твердження про те, що це зауваження стосується не лише праці справжнього винахідника, а і творчої діяльності у процесі навчання.

Однак суттєвим є те, що процес творчості переживається як нове суб'єктивно. Саме тому у психологічному плані під творчістю слід розуміти процес створення чогось нового для даного суб'єкта. Отже, творчість у тій чи іншій мірі властива кожному.

Однією з задач, що стоять перед педагогами і психологами, перед сучасною системою освіти є максимальний розвиток творчих здібностей учнів, виховання у них самостійного творчого мислення. А розвиток творчих здібностей учнів може здійснюватись лише у творчій діяльності спеціально організованих та органічно включених у процес навчання.

Якщо Д.Б.Богоявленська, характеризуючи творчість, зосереджує увагу на інтелектуальній активності, то Дж. Гілфорд основою творчості вважає

дивергентне мислення, яке він протиставляє конвергентному [2]. Конвергентне, або логічне мислення, характеризується тим, що вдаючись до нього, людина цілком свідомо може довести хід своєї думки, послідовність, наступність ідей і думок тощо, вона застосовує стандартні прийоми, вирішуючи ту чи іншу проблему і виходить на певну відповідь.

Аналізуючи творчий процес Дж. Гілфорд підкреслює, що в ньому важливе значення мають пізнання і пам'ять, але їм дуже часто у процесі навчання надається великої уваги всупереч розвитку дивергентного мислення, яке опирається на уяву і є засобом виникнення оригінальних ідей. Воно є важливим елементом творчої діяльності і передбачає, що на певне питання може бути декілька відповідей. Дивергентне мислення за Дж. Гілфордом характеризується чотирма показниками: швидкістю, гнучкістю, оригінальністю, точністю. Швидкість мислення - це та максимальна кількість ідей, які може висловити людина, вирішуючи певну проблему. Гнучкість - це здатність створювати широку різноманітність ідей або образів. Здатність створювати нові нестандартні ідеї, які не співпадають із загальноприйнятими, визначається як оригінальність. Точність або закінченість виявляється у бажанні доводити справу до кінця, надаючи створюваній ідеї або образу завершеного вигляду.

Відомий дослідник творчості Е.Де-Боно вважає, що вирішальними показниками творчості є так зване "побічне мислення", яке надає людині можливості побачити той чи інший об'єкт наче з іншого боку, під новим кутом зору. Саме за допомогою побічного мислення людина може відомий для всіх об'єкт застосувати у новому варіанті, використати його у нових ситуаціях і умовах. Це мислення латеральне на відміну від вертикально-логічного.

Один із дослідників обдарованості Гауен вважає, що найважливішою особливістю творчо обдарованих людей є екстрасенсорне сприймання, тобто надзвичайно розвинена система сенсорного сприймання: зорового, слухового, моторного тощо. Тобто, це здатність до гострого, "живого" сприймання, в якому помічається все.

Із всього сказаного вище очевидно, що творчість настільки багатогранна,

своєрідна і специфічна діяльність психіки людини, що її прояви не можна обмежити якоюсь однією властивістю: будь-то пізнавальна активність, "побічне" або дивергентне мислення, тощо.

Аналізуючи творчу діяльність, виділяють ряд здібностей людини, які її характеризують через призму такої діяльності, а саме: а) здібності, пов'язані з мотивацією (інтереси і нахили); б) з темпераментом (емоційність); в) розумові здібності [7].

Поняття "мислення" і "творчість" досить часто протиставляють одне одному. Цього ні в якому разі робити не можна, адже це призведе до грубої методологічної помилки, яка полягає в тому, що для творчих особистостей повинні бути особливі закони функціонування психіки. На нашу думку, мова повинна йти про те, що елементарні здібності людського розуму є у всіх, але силові вираження і комбінації сполучень цих здібностей між собою різні у кожній людини. Це в свою чергу викликає потребу розмежувати мислення репродуктивне і продуктивне (творче).

Загальновідомим є той факт, що репродуктивне мислення при розв'язанні поставлених задач іде шляхом дискурсивним, воно ґрунтується на послідовних роздумах і висновках, які спираються, як правило, на теоретичні дані.

Головне для творчого мислення - це вміння охопити дійсність у всіх її відношеннях, а не лише в тих, які закріплені у звичайних поняттях і уявленнях.

Відомо, що творче мислення постійно знаходить нові способи розв'язання поставленої проблеми і використовує такі розумові операції і їх сполучення, які дозволяють детально дослідити різні сторони явища, що вивчається. При цьому психологи у дослідженнях творчого мислення надають особливого значення використанню аналізу і синтезу.

Творчість, як цілеспрямована праця, поєднана з плануванням всього творчого процесу, який входить у психологічну структуру творчого мислення і характеризує внутрішню логіку розвитку основних ідей. Розуміння загальної конструкції всієї роботи і послідовності основних стадій її виконання дозволяє оглянути перспективу майбутньої роботи і сконцентрувати увагу на основних її

напрямках. Коли ж мова іде про творчу діяльність винахідника, конструктора, раціоналізатора, учня чи студента, який виконує певні графічні побудови, розв'язуючи нову для нього креслярську задачу, то без сумніву можна стверджувати, що ця діяльність спрямована на створення певного образу, який є її результатом.

Теорія відображення, регламентуючи матеріалістичний погляд на творчу діяльність, підкреслює тісну взаємодію впливу зовнішніх об'єктів і діяльності психічної - сприймання, відчуття, мислення тощо, що призводить до формування чуттєвих і мисленнєвих образів дійсності. Але виникає питання: а яким чином формуються нові творчі образи, неіснуючі в реальності? На це питання теорія відображення відповідає включенням таких питань як суб'єктивність образу, сприймання і його активний перетворюючий перебіг. Під суб'єктивністю розуміється той факт, що один і той же предмет об'єктивної дійсності різними людьми може бути відображений не однаково, в залежності від їх досвіду, знань, спрямованості, обізнаності в тій чи іншій галузі, здібностей, рівня інтелекту, вікового розвитку тощо. Загальною основою проявів суб'єктивності є те, що відображення людиною оточуючого світу відбувається із специфікою, обумовленою особливостями її життєдіяльності, індивідуально неповторної позиції, яку вона займає в світі. Таким чином природа відображення і, зокрема, образу невід'ємно пов'язана з діяльністю індивіда і формується в ній.

Що стосується питання про активність відображення, то вона виявляється у визначенні суб'єктивного образу, як такого, що включає в себе відповідну практичну діяльність суб'єкта, його взаємодію з об'єктом. Відображення є процес взаємодії людини не з статичним, а з діючим об'єктом, з яким вона вступає в активний зв'язок. Тому структура образу, що формується в такій взаємодії, залежатиме не стільки від фізичних властивостей об'єкта, скільки від його значимості.

На думку дослідників у творчій діяльності обов'язково присутні три різновиди наочних образів, хоча їх співвідношення може суттєво змінюватись. Це образи пам'яті (уявлення), сприймання і уяви. Основна відмінність між різними

образами полягає в тому, що уявлення пов'язані з минулим, образи сприймання - з сьогоденням, образи уяви націлені на майбутнє. Образи, стаючи фактом свідомості, включаються в комплекси суджень і висновків, поза якими вони б втратили наукове значення.

Образ - це досить динамічне утворення, здатне під впливом нових повідомлень до часткових перебудов, до змін, іноді досить значних, деталей, що його складають, до дальшого розвитку своєї структури.

Вже на рівні сприймання відбувається активна перетворююча робота: включення в процес сприймання суспільно вироблених сенсорних еталонів, отже, узагальнюючих механізмів сприймання. Організована відповідно до сенсорних еталонів перцептивна діяльність, в основі якої лежать певні способи обстеження об'єкта, застосування понятійного апарату, забезпечує багатопланове і багаторівневе сприймання об'єкта.

Тому сприймання не можна розглядати як пасивний, споглядальний акт. Це творчий, активний процес.

Аналіз механізму виникнення образів на рівні сприймання і уявлення підтверджує те, що цей процес (в яких би формах він не відбувався) спрямований на створення нового по відношенню до даного. В його основі лежить продуктивна діяльність. Але якщо визнати, що створення образу і в процесі сприймання, і в уявленні забезпечується діяльністю продуктивною, яка призводить до створення нового, то як бути з уявою? Адже саме за уявою в традиційній психології закріпилось право створення нового. І.С.Якиманська вважає, що відповідь на це питання можна отримати на основі вивчення специфічного змісту діяльності уявлювання, рівнів її розвитку [11]. Якщо уявлення є результат діяльності уявлювання з опорою на сприймання, то уява є складною діяльністю уявлювання, що відбувається в умовах максимального відходу від даної основи, шляхом різнопланових і багаторазових перетворень уявлень.

У роботах, присвячених дослідженню образів сприймання, уявлень і уяви, психологи поділяють образи на творчі і репродуктивні (відтворюючі). Не дивлячись на численність таких досліджень, питання поділу стоїть досить гостро,

хоча загальна тенденція прослідковується: уявлення відносять до репродуктивних, а образи уяви до творчих.

Таким чином, уява, на відміну від уявлень, що складаються з образів об'єктів, які сприймалися раніше, - є перетворення уявлень, створення нових образів, яких суб'єкт не має у попередньому досвіді.

Уява є основним "нервом" творчості. Це специфічна риса - особливе ставлення людини до світу, що виявляється у певній незалежності, свободі суб'єкта від безпосереднього сприймання. Вона дозволяє уявити наочно такі об'єкти, сторони і відношення дійсності які не відображаються в даний момент у сприйманнях. Образи уяви формуються не лише шляхом комбінування елементів образів пам'яті, але і шляхом переосмислення цих елементів, наповнення їх новим змістом. Завдяки цьому вони не повторюють існуючі продукти людської діяльності чи предмети природи, а є ідеальними прототипами того, що колись можливо буде створене.

Довільне формування складних комбінованих наочних образів і оперування ними дає людині можливість безпосередньо включати їх у процеси творчого мислення. Потреби практики і властива людині здатність передбачення результатів власних дій надають творчій фантазії певної спрямованості. Крім цього, комбінування наочних елементів регулюється мисленням, тобто контролюється законами логіки.

Образ є не лише кінцевим результатом творчого мислення суб'єкта, а й складовою частиною цього процесу. Образ виступає як певний пізнавальний рівень і регулятор мисленнєвої діяльності, який в той самий час є і складовою частиною цієї діяльності (образного мислення).

Мислення образами проявляється, звичайно, не лише у художній творчості але і в багатьох інших видах людської діяльності: в праці, навчанні, повсякденному житті.

Творчу уяву, можна розглядати як процес створення ідеального образу. В структурі інтелектуального акту виділяють дві операції, які формують цей ідеальний образ. Перша з цих операцій - це асоціація, що полягає в створенні

цілісного образу з елементів. Друга - диссоціація. Вона полягає у виділенні окремих одиниць з цілісної образної структури.

П.П.Блонський, характеризуючи образне мислення, як невід'ємний компонент творчої діяльності виділяє у ньому два рівні. Реінтеграція (перший рівень) проявляється у слабкому зв'язку, слабкій подібності вторинного образу (образу уявлення) з оригіналом. Цей рівень протікання образів П.П.Блонський вважає репродуктивним. Другий рівень - трансформація, на думку П.П.Блонського є продуктивним. В основі його - фантазування, асоціація за схожістю і контрастом. Автор підкреслює, що процес створення та функціонування образів починається з реінтеграції - згадування [1].

Людині властиве усвідомлене, довільне створення образів і оперування ними у своїй діяльності. Це досягається формуванням особливих прийомів створення образів і їх перетворення. В процесі оволодіння різними видами діяльності (знаннями) формуються спеціальні способи, які забезпечують виникнення образів, збереження їх у пам'яті і перетворення як при опорі на наочність, так і без неї, отримання нових образів відмінних від початкових. Таким чином, людина може довільно оперувати образами, неодноразово і протягом тривалого часу "маніпулювати" ними в умі, тобто мислити образами.

Вільне оперування просторовими образами багато в чому забезпечує успіх конструктивно-технічної діяльності школярів. На це звертає увагу Б.М.Ребус, розглядаючи рівень розвитку просторової уяви, як важливий компонент технічної творчості [9]. Він зауважує, що високий рівень розвитку образного мислення дає можливість в технічному моделюванні планувати не лише близькі, але і кінцеві дії, без чого немислимий творчий процес взагалі.

Визначаючи роль образного мислення в графічній діяльності, І.С.Якиманська вказує на те, що воно має свої різновиди, які зумовлені не лише механізмом формування образу, але й самим змістом цих образів [11]. В одних образах, наприклад, відображаються переважно предметні властивості і ознаки, в інших - більш абстрактні геометричні. В образах можуть відтворюватись і різні стани об'єктів (структурні та функціональні особливості, приховані процеси і

явища). Зрозуміло, що в реальних об'єктах ці властивості виступають в єдності, але відповідно до мети діяльності суб'єкт виділяє ці властивості і оперує ними. Результати досліджень І.С.Якиманської тісно переплітаються з загальноприйнятими положеннями про протікання цього виду мисленнєвого процесу у вигляді образів і у вигляді образів - понять.

Т.В.Кудрявцев, характеризуючи творче технічне мислення, вказує на його трьохкомпонентну структуру, розглядаючи його як понятійно-образно-дійове, загострюючи увагу на тому, що під час розв'язання більшості технічних задач понятійний і образний компоненти тісно пов'язані між собою і мотивує це тим, що креслення, як лаконічна мова техніки, несе в собі і інформацію стосовно точності, розмірів, чистоти обробки і т.д., які задаються не готовими зразками, а системою "абстрактних" графічних знаків і ліній (проекціями, розрізами, перерізами, символами), з яких суб'єкт повинен скласти образ предмета [6].

Підкреслюючи важливу роль образного мислення у конструкторській діяльності, яка є безсумнівно творчою, В.О.Моляко вказує на те, що це по суті образно-графічні дії, причому суб'єкт має справу у більшості випадків із зоровими образами конкретних об'єктів, словесний коментар при цьому далеко не завжди відіграє істотну роль. Частіше він доповнює образ. У процесі розв'язання графічних задач, як показують численні дослідження А.Б.Коваленко, В.О.Моляко, І.С.Якиманської та інших вчених, переважають образні уявлення. Свідченням цього є малюнки, ескізи, креслення, якими учні супроводжують розв'язання задач, а також "мислення вголос".

В процесі образного мислення в образі відображаються далеко не всі особливості, властиві об'єкту, а часто лише ті, які необхідні для успішного виконання діяльності. Саме тому образні компоненти мислення характеризуються оперативністю, вибірковістю, динамічністю. З цього приводу Г.С.Костюк зауважує, що для того, щоб розв'язати будь-яку задачу, треба бути обізнаним з фактами, які характеризують об'єкти, що включені в неї [4]. Без знання фактів та їх узагальнення нічого навіть зрозуміти не можна.

Результати досліджень Л.Л.Гурової дають підстави стверджувати, що

образне мислення має деяку особливість - образну логіку, логіку відношень, що відображається у натуральній формі без використання формально-логічних правил [3]. Характеризуючи образне мислення Л.Л.Гурова звертає увагу на те, що образна логіка істотно відрізняється від вербальної. Якщо вербальна логіка фіксується зміною одних суджень іншими, виражається у певних законах побудови умовиводів, то образна логіка відрізняється своєю специфікою, яка виявляється у тому, що опора здійснюється на наочний матеріал, пошуки одночасно ведуться у різних напрямках, які іноді мало пов'язані між собою. Елементи наочної ситуації включаються суб'єктом у різні зв'язки і відношення, часто цілком випадкові, що нерідко приводить до несподіваних результатів. Образна логіка характеризується тим, що схоплювання наочної ситуації здійснюється симультанно (Л.Л.Гурова, М.С.Шехтер та інші), усвідомлення її не супроводжується розгорнутими словесними міркуваннями, висновки словесно не формулюються. Саме тому мисленнєвий процес у формі наочних образів протікає досить швидко у часі, згорнуто, розв'язання наступає ніби раптово у виді осяяння. Тому, логіка, відображена у образах, здійснювана у короткі часові інтервали, розглядається як механізм інтуїції.

Підсумовуючи вищесказане можна стверджувати, що образне мислення є невід'ємним компонентом творчої діяльності, образ виступає не лише, як кінцевий продукт творчості, а як певний показник пізнавального рівня і регулятор мисленнєвої діяльності, яка можлива завдяки сформованості у суб'єкта спеціальних структур, які забезпечують виникнення образів, збереження їх у пам'яті і перетворення як при опорі на наочний матеріал, так і без нього, отримання нових образів, відмінних від початкових.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Блонский П.П. Память и мышление / Под ред. В.И. Колбановского. -М. -Л.: Соцзкгиз, 1935.-214с.
2. Богоявленская Д.Б. Пути к творчеству.- М.:Знание, 1981. -96с.
3. Гурова Л.Л. Психологический анализ решения задач.- Воронеж: Изд-во

Воронежского университета, 1976. -327с.

4. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості /Під ред. Л.М.Проколієнко.- К.: Рад. шк., 1989.- 608с.
5. Кульчицкая Е.И., Моляко В.А. Сирень одарённости в саду творчества.- Жимтомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2008.-316с.
6. Кудрявцев Т.В. Психология технического мышления. (Процесс и способы решения технических задач).-М.: Педагогика, 1975. - 304с.
7. Лук А.Н. Мышление и творчество.- М.: Политиздат, 1976. - 144с.
8. Моляко В.А. Психология решения школьниками творческих задач. - К.: Рад. школа, 1983. - 96с.
9. Ребус Б.М. Пространственное воображение как одна из важных способностей к техническому творчеству // Вопр. психологии. -1965. -С.36-49.
10. Рубинштейн С.Л. О мышлении и путях его исследования. - М.:Изд-во АН СССР, 1958. -147с.
11. Якиманская И.С. Развитие пространственного мышления школьников. - М.: Педагогика, 1980. - 240с.
12. Якиманская И.С., Зархин В.Г., Кодаяс Х.Х. Тест пространственного мышления: опыт разработки и применения // Вопросы психологии. – 1991. – № 1. – С. 128 – 134.